

SARVALY KÖZÉPKORI PINCÉI ÉS KEMENCÉI

A Balatontól É-ÉNy-ra elterülő vidék késő középkori falvainak teljesebb megismerésére a sarvalyi ásatással csaknem először nyílt lehetőség. Az itt végzett munka során a települési kép, lakóházak, gazdasági épületek mellett a pincék és a kemencék vizsgálatára is sor került. A következőkben a feltárt pincékkel és a kemencékkel kapcsolatos megfigyelésekkel foglalkozom.

Pincék

Sarvalyon, a későközépkori faluásatásokon eddig kevésbé ismert jelenséggel találkoztunk: a felszínre épített lakóházak jelentős részéhez jól megépített pincék tartoztak. A megtalált 16 lakóház közül 7-nél, tehát átlagosan majdnem minden másodikonál pince is volt. Elhelyezkedésükben, a lakóházhoz kapcsolatukban, mélységükben, építőanyagukban köztük jól megfigyelhető különbségek mutatkoztak.

Elhelyezkedésük alapján a legtöbb közvetlenül a lakóházhoz csatlakozik (1–4. pince, és a 26. ház pincéje), de ritkábban teljesen különállóak is voltak köztük (5., 11., pince). A lakóházhoz kapcsolódók legtöbbször a ház hossz tengelyében (1–2. pince) vagy erre derékszögben helyezkedtek el (3–4. pince és a 26. ház pincéje). A ház hossz tengelyében állóknak a szélessége, a derékszögben elhelyezkedőknek pedig a hossza legtöbbször a ház szélességével egyezett. A ház és a hozzá csatlakozó pince együttvéve téglalap alaprajzú volt. Kivételként a 17. házat említhetjük, ahol a derékszögben álló 3. pince nagyjából a tornác belső falával van azonos irányban. Lejáratauk a ház hátsó helyiségéből vezetett, a 26. ház pincéjénél kívülről, az udvar felőli oldalán volt. Két esetben a pince a háztól távolabb, egészen különállóan helyezkedett el: A 12. házé kb. 6 m-rel D-ebbre és kissé hátrább volt, de hossz tengelye a házával párhuzamosan haladt.

Alaprajzuk többnyire téglalap alakú, ritkábban a négyzethez volt közelálló (1–7. kép). A legnagyobb belső mérete $8,8 \times 5,7$ m (1. pince), a legkisebbé $4,4 \times 4$ m (26. ház pincéje).¹ A legtöbb

kőből épült: többször habarcsba (1., 3–4., 11. pince), ritkábban agyagba rakott fallal (2. pince és a 26. ház pincéje). Kőfalukat az alsó járószintnél 15–20 cm-rel mélyebbre alapozták. A legnagyobb méretűek közül, az 1. és a 2. pince közepén a járószintbe mélyítve nagyobb lapos kő feküdt, amelyre a mestergerendát alátámasztó oszlopot állították. Ez egyben arra utal, hogy a pincét lepadlásolták és a felső szintjét, padlását is hasznosították.

Egyetlen olyan pince is felszínre került (5. pince), amelynek építőanyaga az előbbiekéitől különbözött. A földbe ástott, majdnem négyzet alaprajzú mély gödör sarkaiban és a faluk mellett 1–1 cölöplyuk mélyedt le: a beléjük állított vastag cölöpök a felső szintet és a tetőt tartották (2. kép 3., 7. kép).

A pincék nagyobb részét a felszíntől 0,9–1 m-re, néhányszor viszont ennél jóval mélyebbre, 1,8–2 m-re ásták le (5. pince, és a 26. ház pincéje). A kisebb mélységűek csak félig földbe ástottak voltak, és kőfaluk nagyjából ugyanilyen magasságig a felszín fölé is emelkedett. Ezt az 1. pincénél a felszín fölött 0,6 m magasságig fennmaradt falcsontok, a 3. pincénél és a 26. ház pincéjénél az omladék falazásköveinek mennyisége is igazolták. A lényegesen mélyebbre ástott 26. ház pincéjének fala valószínűleg kevésbé emelkedhetett a felszín fölé, a faszervezetes 5. pincének viszont a külső szintnél magasabban, fából felső szintje lehetett; betöltésének felső részében megfigyelt, a közepe felé mélyülő vastagabb agyagréteg erre utal, mely a felső szint tapasztott agyagpadozata lehetett.

Mindegyik pincének tágas, átlagosan 1,8–1,9 m szélességű lejárata volt. Néhánynál alul a fal vastagságával egyező 2 lépcsőt alakítottak ki, ami egyben arra is utal, hogy ajtaja a felső lépcsőnél, a padozatnál magasabban állt (1. kép 2.). A széles lejáratot néhánynál az egyik (4. pince) vagy mindkét oldaláról (2., 3., 11. pince) a külső szint fölé emelkedő kőfal határolta (2. kép 1–2., 4–6. kép). Az 5. pince lejárata az egyik oldalán agyagba rakott kőfallal szűkítették, de a lejárati így is átlagosan 1,6–1,8 m széles maradt. A legtöbb pince padozatán 1 vagy 2 helyen vékonyabb rétegben tűzhely átégett kerek foltja mutatkozott.

A pince az egyszerű veremből, gödörből alakult ki. Legkezdetlegesebb formája az udvaron ástott verem volt, amelynek belsejét — a fejlődés folyamán — kikövezték és grádicsos gádor veze-

¹ A pincék alapterülete: 1. pince 50,1 m², 2. pince 32,4 m², 3. pince 32,4 m², 4. pince 33,5 m², 5. pince 17,6 m², 11. pince 20 m², 26. ház pincéje 17,6 m².

1. kép 1. Sarvaly. 1. pince. — 2. A pince lejárata részlete a lépcsővel
Abb. 1. 1. Sarvaly. 1. Keller. — 2. Teil des Kellerabstieges mit der Stufe

tett le.² A sarvalyiak ezektől teljesen különböznek, méretükben, építésmódjukban egészen mások. A feltárt pincék vizsgálatából kitűnt, hogy gondosan és igen tartósra elkészített építmények voltak, amelyek a házakkal együtt hosszú ideig tartó használatra, fennállásra készültek. Jól megépítettségükhöz bizonyára az is hozzájárult, hogy a két legfontosabb építőanyag, a kő és a fa elegendő mennyiségben rendelkezésükre állt. Gyakori meglettük azt igazolja, hogy a falu gazdasági életében szerepük jelentős volt.

Mint fontos kérdés vár válaszra, hogy mire használták ezeket a pincéket. Annyit mindegyiknél megfigyelhettünk, hogy széles lejárattal és ajtóval készültek, s ezen nagyobb méretű tárgyakat is levihettek. A széles lejárathból pedig mindegyiknél azonos rendeltetésre következtethetünk. Egy-két jelenség arra utalt, hogy a pincéket lepadlósolták, az 5. pince pedig lehetséges, hogy két-szintes volt. A belsejükből előkerült leletanyagból meg lehetett állapítani, hogy felső padlásterükben terményeket is tároltak. A tűz következtében elpusztult 3. pincéből a cserépedény töredékek mellett a vastag faszenes paticsos rétegből megszene-

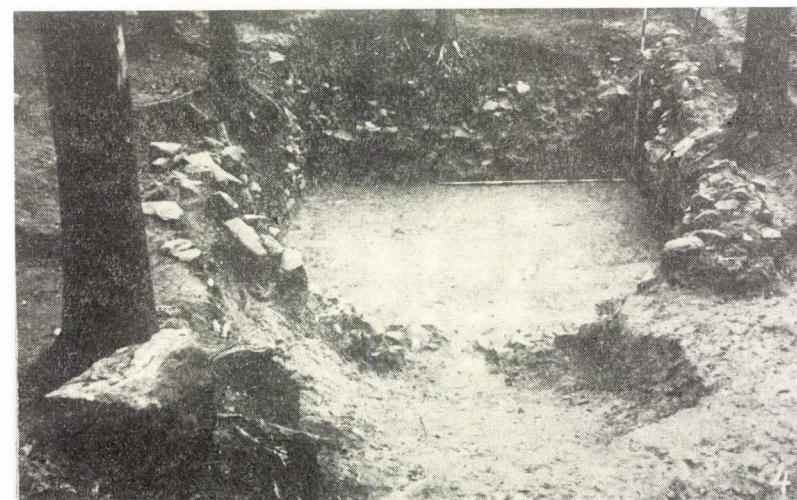
sedett gabona és csonthéjas gyümölcs, a hozzátartozó és ugyancsak leégett 17. házból pedig szőlőmetszőkés is került elő. Ezekből a megfigyelésekből arra következtethetünk, hogy padlásán elsősorban terményeket és bizonyos háztartási eszközöket tartottak, a pincét pedig elsősorban bortárolásra használták. A töredékekből összeállított cserépedényekből úgy látszik, hogy azok a pincében és a padlásán egyaránt voltak. Széles lejáratauk valószínűleg a hordók legurítására készült. Feltevésünket az az ásatási megfigyelés is megerősíti, hogy majdnem mindegyik pince padlázatán egy vagy két tűzhelynyomot találtunk, amelyek a bortárolással lehetnek kapcsolatban. A hideg téli időben a bor fagyása ellen a pincét esetenként kevésbé fűteni kellett.³

Középkori faluásatásaink közül a legtöbb, építőanyagában, építésmódjában a legváltozatosabb pincét eddig a sarvalyi feltárásból ismerjük. Pincére másutt ritkán bukkantak, s ezért kevés megfigyeléssel rendelkezünk. Voltak olyan faluásatások (pl. Túrkeve-Móric, Nyársapát-Templomhalom), ahol pincére utaló maradványt nem találtak. A Kecskemét környéki középkori falvak feltárásnál említik, hogy „a háztól kisebb-nagyobb távolságra több esetben találtak 50–100 cm-ig a földbe mélyített pincének, veremnek vagy kam-

² Györffy I., NÉ 17 (1916) 99.; Bátky Zs.—Györffy I.—Viski K., A magyarság néprajza. I., II. kiadás. (Bp. é. n.) 202.; — Kezdetleges verempincét említ és mutat be a Felső-Tisza-vidékről Gilyén N.—Mendele F.—Tóth J., A Felső-Tisza-vidék népi építészete. (Bp. 1975) 87., 141–142. ábra.

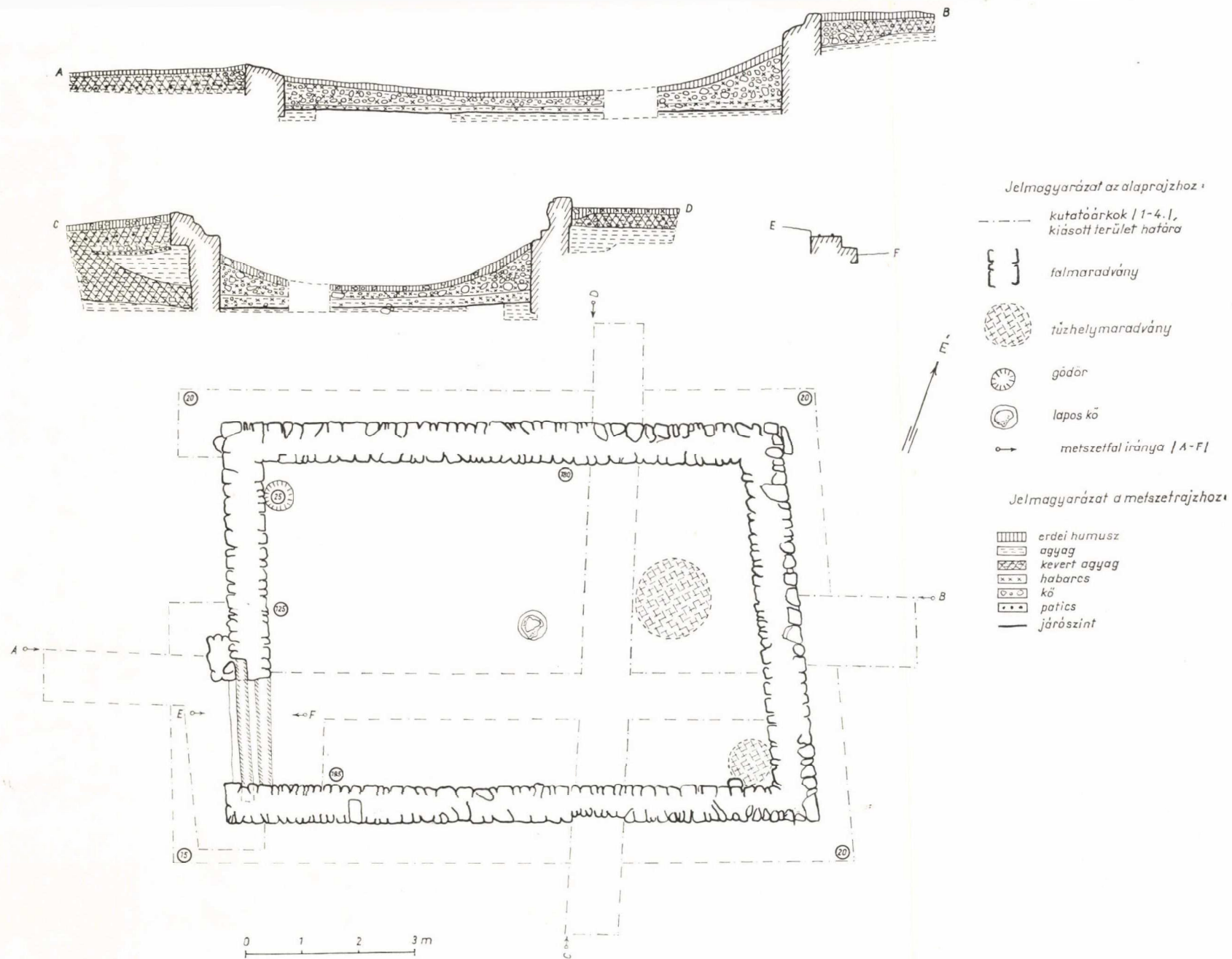
³ Kardos L., Az Őrség népi táplálkozása. (Bp. 1943) 174. „A hordók között szabad tüzet raktak.”

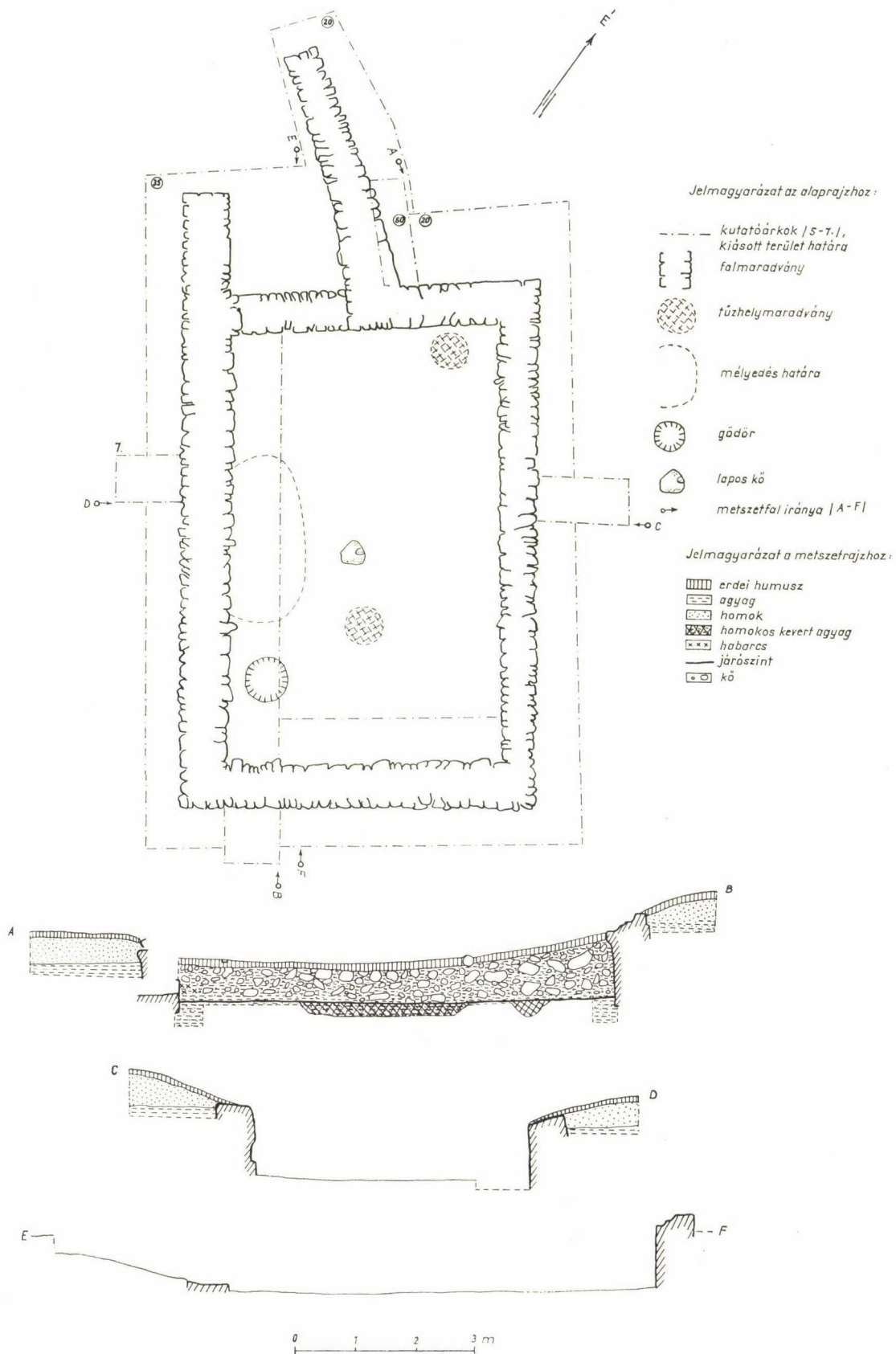
2. kép. Sarvaly, pincék. 1. 2. pince. — 2. 3. pince. — 3. 5. pince. — 4. 26. ház pincéje
 Abb. 2. Sarvaly, Keller. 1. 2. Keller. — 2. 3. Keller. — 3. 5. Keller. — 4. Keller des 26. Hauses

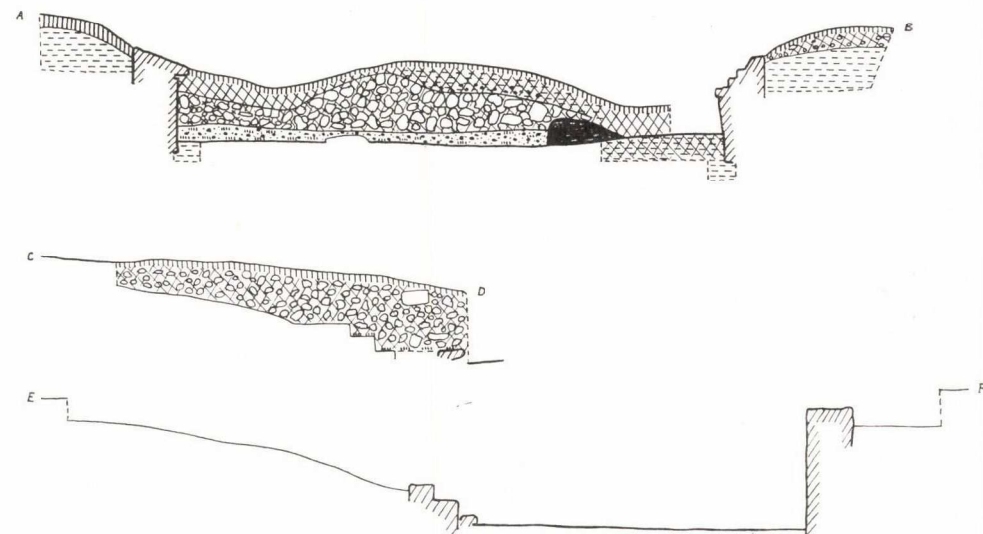
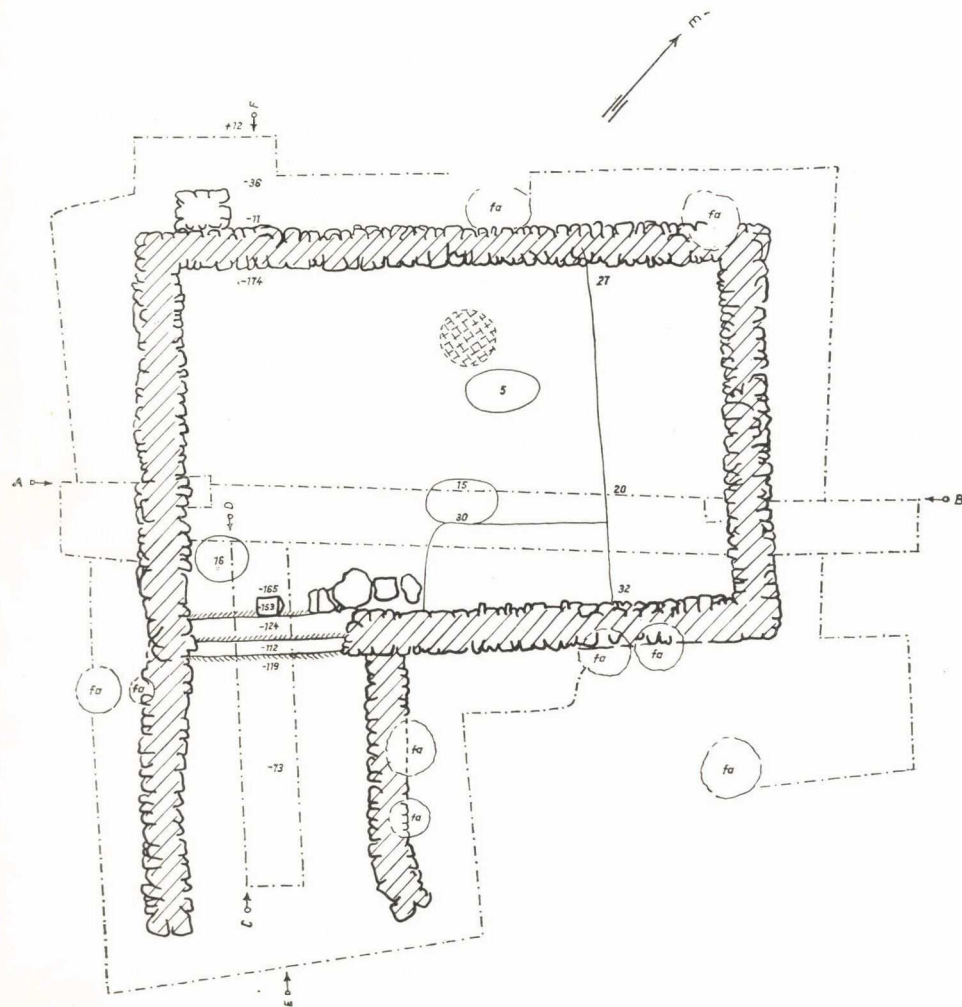
3. kép. Sarvaly. 1. pince alap- és metszetrajza
Abb. 3. Sarvaly. Grundriß und Profilzeichnung des 1. Kellers

4. kép. Sarvaly. 2. pince alap- és metszetrájza
Abb. 4. Sarvaly. Grundriß und Profilzeichnung des 2. Kellers

Jelmagyarázat

az alaprajzhoz:

- kőfalmaradvány
- tűzhelymaradvány
- gödör
- kiásított kutatóárok és terület határa

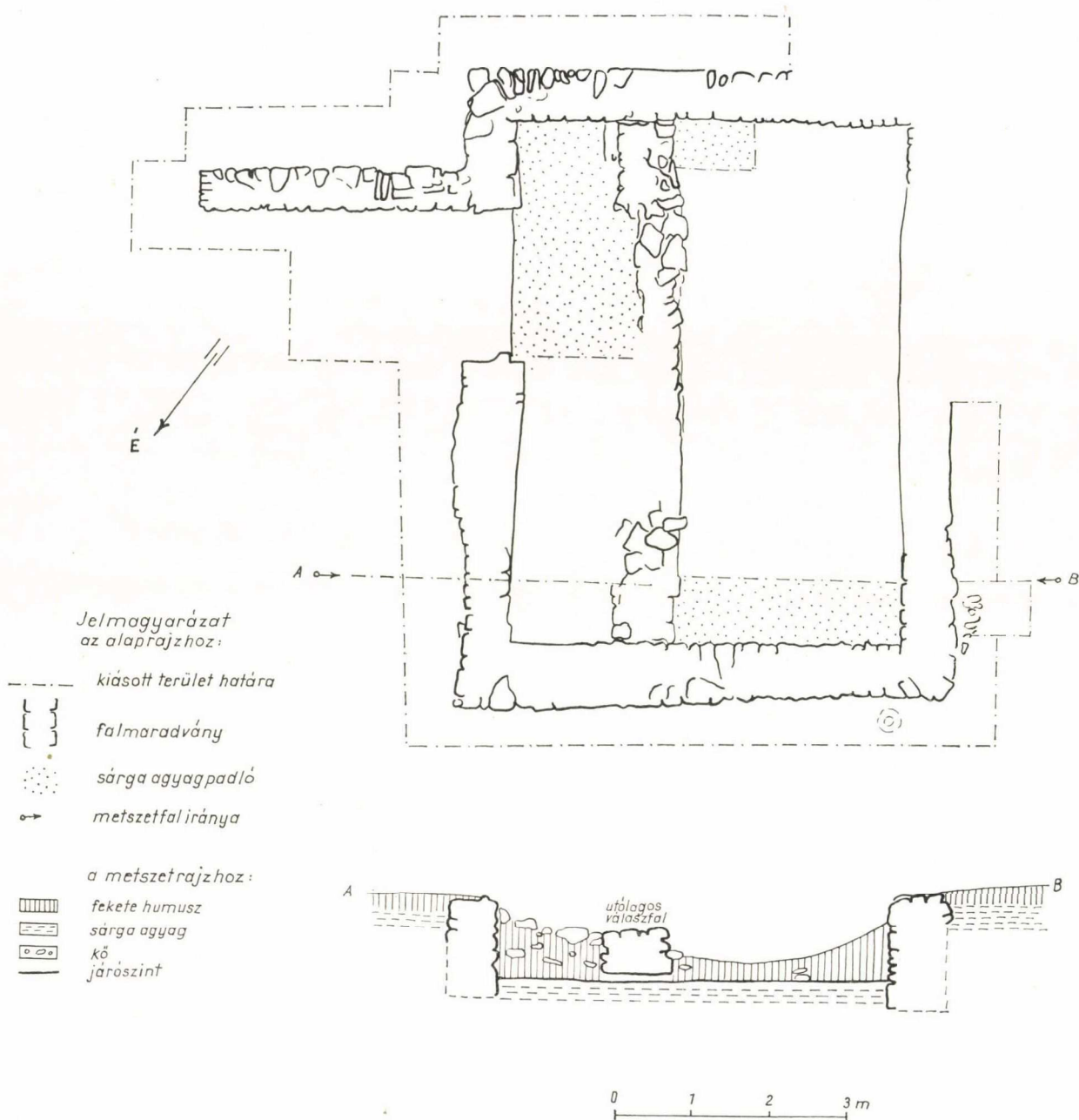
a metszetekhez:

- erdei humusz
- agyag
- kevert erdei föld
- " agyagos föld
- átégett agyag
- faszén
- patics
- hamu
- habarcs
- kő
- járószint

5. kép. Sarvaly. 3. pince alap- és metszetrajza
Abb. 5. Sarvaly. Grundriß und Profilzeichnung des 3. Kellers

6. kép. Sarvaly. 4. pince alap- és metszetrajza
Abb. 6. Sarvaly. Grundriß und Profilzeichnung des 4. Kellers

rának használt helyiséget”.⁴ Méreteiket, alaprajzukat nem közölték, így nem tudjuk, hogy milyenek voltak. E csekély adatokból talán arra gondolhatunk, hogy a Duna—Tisza közti területen és a Tiszántúlon nem lehettek gyakoriak.

A muhi ásatás földbe ásott, sűrű cölöpsoros falu földbe ásott építményénél is elképzelhető, hogy pincének építették. A róla közölt fényképek

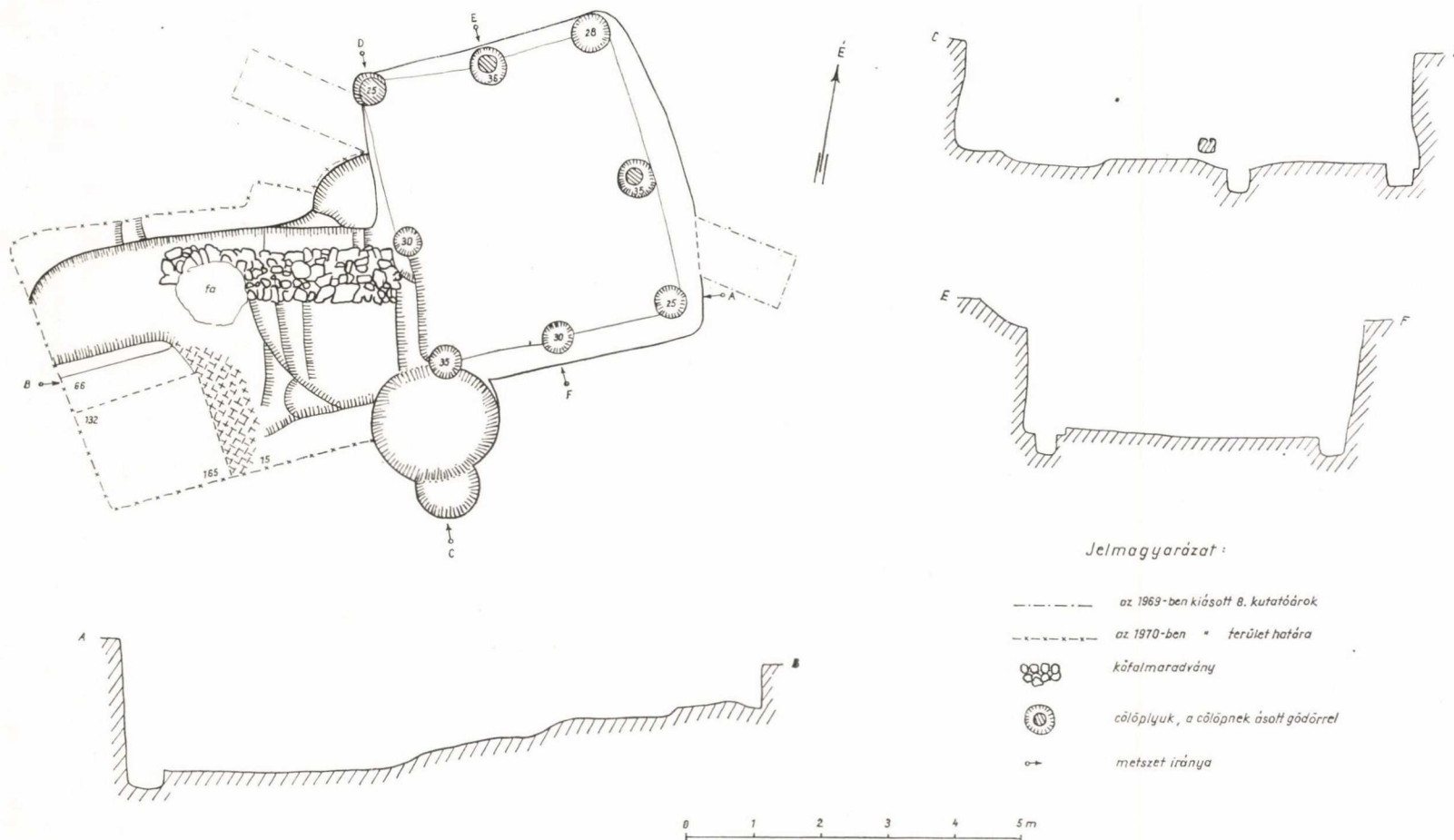
tanúsága szerint egyetlen földbe mélyített helyiségből állt és ennek is széles, lépcsős lejárata volt.⁵

A sarvalyihoz hasonló, kétoldalt kőfallal határolt, széles lejáratú kőpincét a csúti faluásatáson (Budapest, XXII. kerület) tártak fel. A templomtól ÉK-re fekvő nagyobb méretű kőház utolsó helyiségéhez csatlakozott. A nem egészen szabályos téglalap alakú pincének három lépcsője volt,

⁴ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH 3 (Bp. 1938) 86.

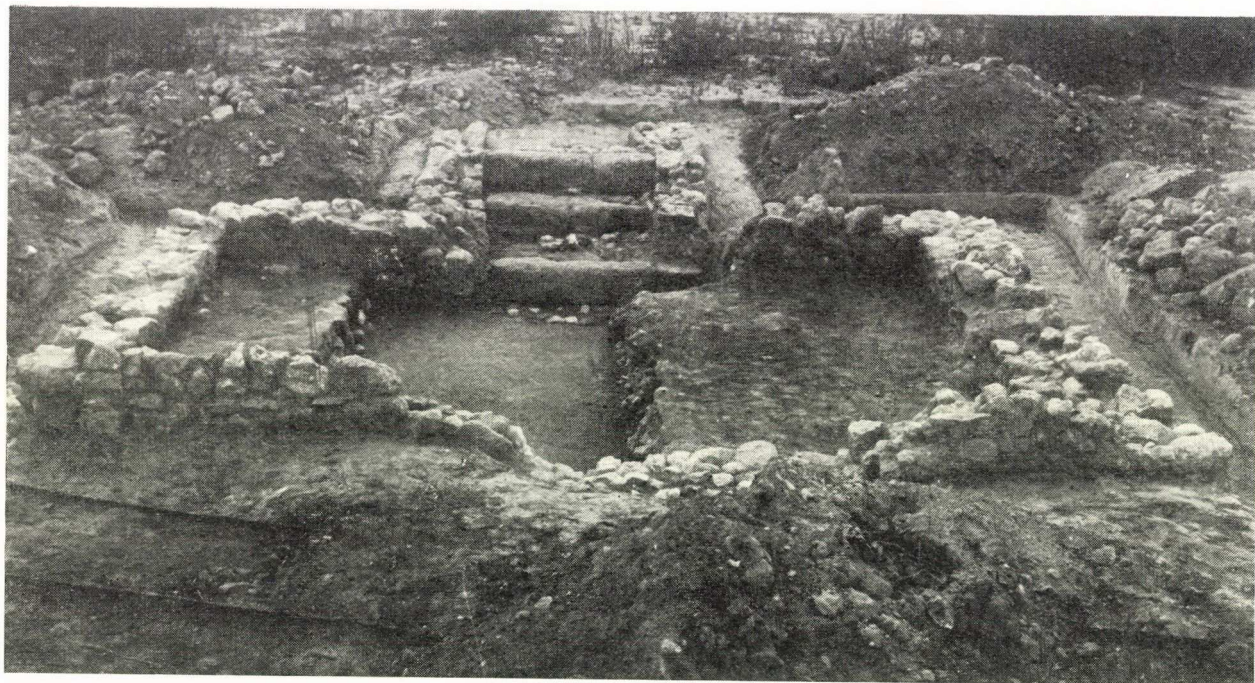
⁵ Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei. Összeállította Éri I. — Bálint A. RégFüz ser. II-4. (Bp. 1959) 19., VI—VII. t.

7. kép. Sarvaly. 5. pince alap- és metszetrajza
Abb. 7. Sarvaly. Grundriß und Profilzeichnung des 5. Kellers

8. kép. Csút (Budapest, XXII. kerület), feltárt pince
Abb. 8. Csút (Budapest, XXII. Bezirk), erschlossener Keller

döngölt padozata a hátsó fal felé lejtett.⁶ A felszíntől számított 1,4 m-es mélysége arra utal, hogy ez is félig földbe mélyített volt (8. kép).

A cölöpszerkezetes 5. pincének párhuzama a Nagyvázsony-csepelyi faluásatásból ismert, ahol a sarvalyihoz hasonlóan, a lakóháztól különállóan, nagyjából azzal párhuzamosan, mellette helyezkedett el. A téglalap alakú, 2,4 m mélységű pince falai mellett több cölöp volt, a belsejét egymásba csapolt gerendákkal (boronafallal) bélelték. Lépcsős lejárata széles volt; a 4 sarkában talált cölöplyukak arra mutatnak, hogy lejáratanak is tetőzete volt. A belsejében itt is kisebb, gyengébben átégett tűzhelymaradványt találtak. A pince a kőház alatti, régebbi vesszőfonatos falú házhoz tartozott és a későbbi kőház idejében szemétdörmöknek használták.⁷ Kora így legkésőbb a 15. századra keltezhető.

Az eddig megismert kevés középkori falusi pince áttekintéséből annyit meg lehetett állapítani, hogy a Sarvalyon feltárt mindkét típus másutt is előfordult, a félig és az egészen földbe ásottat egyaránt használták. A rendelkezésre álló anyagból arra következtethetünk, hogy leggyakoribb és valószínűleg legváltozatosabb előfordulásuk a Balatontól É-ÉNy-ra elterülő, jórészt hegyes-dombos vidéken volt. Az eddig felsoroltakon kívül következtetésünket az alsóórsi gótikus

nemesi udvarház alatti dongaboltozatos pince is megerősíti.⁸

A pincéknek e vidék középkori falvaiban feltehető gyakori előfordulása a következő századok folyamán megszűnik. A Balatontól É-ÉNy-ra fekvő vidék népi építészeti anyagának vizsgálata ugyanis arra utal, hogy a falvakban kevés pince található,⁹ s ezek legtöbbször a ház alatt helyezkedtek el.¹⁰ A sarvalyi kőpincék egészen távoli párhuzamaként az Arács-9. számú, 1749-ben épült bolthajtásos pincéjét említhetjük, ahol a ház végéhez mélyebben elhelyezkedő pince kapcsolódik.¹¹

Ezek után újabb kérdésként jelentkezik; milyen okok játszhattak közre abban, hogy a sarvalyi falufeltárásból megismert pincék a későbbi települési képből egészen eltűntek?

Magyarázatra csaknem elegendőnek látszik a török hódoltság, mely a történeti adatok szerint

⁸ Entz G., MűÉ 5 (1956) 126–127., 5, 7–8. kép.; Vajkai A., Ethn 68 (1957) 89–90.

⁹ Nemcsak ezen a vidéken, de a népi építészeti anyag áttekintése alapján arra kell gondolnunk, hogy a lakóházhoz közvetlenül kapcsolódó vagy az udvarban különállóan elhelyezkedő pince másutt sem volt nagyon gyakori. Ezt tanúsítja a Magyarország Néprajzában leírtakon (I. 2. jegyzet) kívül egy-egy nagyobb tájegység népi építészetének újabban megjelent feldolgozása is. Tóth J., Göcsej népi építészete (Bp. 1965); Ua., Az Őrségek népi építészete (Bp. 1975); Gilyén N. – Mende F. – Tóth J., A Felső-Tisza-vidék népi építészete (Bp. 1975); Bakó F., Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén (Bp. 1978).

¹⁰ Vajkai A., Ethn 67 (1956) 60.; Ua., Balaton melléki présházak. (Bp. 1958) 8.

¹¹ Vajkai A., Ethn 68 (1957) 99–100.

⁶ Gerő Győző leletmentő ásatása, 1953. Ásatási dokumentáció nyilvántartási száma: 2698/1955. BTM.

⁷ Kovalovszki J., VMMK 8 (1969) 244–245., 15, 19–22. kép.

1531-től kezdve a 17. század végéig szinte állandóan pusztította és fogyasztotta a terület lakosságát és termelőerejét. A középkori falvak jelentős része ekkor pusztult el és nem települt újra.¹² A 18. század elején úratelepült falvakban, mint a népi építészeti anyag tanúsítja, már nem egészen a sarvalyi és a késő középkori falvak feltárásából megismert módon építkeztek.

A Balaton É-i vidékéről már a 14. században említene a szőlőhegyi pincét.¹³ Jobbára a hegyek felső, magasabb részeit magába foglaló, sok kisebb, s elég gyakran távolabb lakó birtokos tulajdonában volt szőlőhegyi birtokok kialakulása, az ugyanitt épített pincékkel és a hozzátartozó préházakkal a török hódoltság alatt és az utána következő időben terebélyesedett, amelyet több helyen az elpusztult középkori falu helyére települt hegyközségi szőlőterület,¹⁴ másrészt az évszámmal is a 17. századra keltezett szőlőhegyi pincék és préházak¹⁵ is bizonyítanak. Ezek a pincék azonban alaprajzukban, felépítésükben már egészen mások.

A szőlőhegyi birtok kialakulását a többi földterülettől eltérő nagyobb önállósága, kedvező jogi és közigazgatási elbírálása igen jelentős mértékben segítette.¹⁶ Ezek a birtokokon a szőlőtermeléssel kapcsolatos munka, így a szőlő művelése, feldolgozása és tárolása egy helyen, de a falutól távol történt. Bizonyára ez a körülmény is hozzájárult, a sarvalyi ásatásból megismert, elsősorban bortárolásra használt pincék megszűnéséhez.¹⁷

Kemencék

Az eddig végzett késő középkori falufeltárások azt bizonyították, hogy a lakóház legfontosabb tüzelőberendezése a kemence és a kályhas kemence¹⁸ volt. A sarvalyi ásatás ezt a korábbi megfi-

gyelést részben erősítette meg; itt ugyanis a lakóházhoz legtöbbször csak kemence tartozott. A késő középkori házak eddig ismert kemencéivel és tüzelőberendezéseivel összehasonlítva néhány különbség ismerhető fel.

A sarvalyi kemencék a ház belsejében helyezkednek el. Külsőt, a háztól különállót vagy a ház hátsó falához kívülről hozzáépítetett nem találtunk.

A házaknál — függetlenül attól, hogy hány helyiségből álltak — azt tapasztaltuk, hogy csaknem mindegyiknek egyetlen kemencéje volt. Kivételesen csupán a négy helyiségből álló 21. házat említhetjük, amelynek 1. helyiségében nagy kemence állt, a 3. helyiség külön választott egyharmadában kőből és agyagból épített kemence vagy katlan, a 4. helyiségben pedig részben kővel körülrakott kisebb tűzhelymaradvány is felszínre került. Ezenkívül még a 15. ház első (kemencés) — és a 17. ház második és harmadik helyiségében mutatkozott gyengén átégett tüzelésnyom.

A sarvalyi kemencék az eddig ismertekkel abban egyeznek, hogy a bejáratnál szemben levő hátsó falnál, az egyik válaszfalhoz csatlakozva helyezkedtek el. Különbség viszont, hogy a házban sorrendben nem mindig ugyanabban a helyiségben voltak. Amíg az alföldiek általában a lakóház második helyiségében helyezkedtek el, addig itt a következőt figyeltük meg: itt a kemence a második helyiségben csak egyszer fordul elő (7. ház), rendszerint az első helyiségben épült; a 10. és a 17. háznál a harmadik helyiségben találtunk rá. Úgy gondoljuk, függetlenül attól, hogy a háznak hányadik helyiségében állt; a helyiség és a kemence rendeltetése azonos volt.

Az alföldi késő középkori kemencéket legtöbbször agyagból, ritkábban kőalapozással készítették.¹⁹ A sarvalyiakat építőanyaguk alapján két nagyobb csoportba sorolhatjuk.

Az első csoportba tartozóknál, az előkerült kövekből megállapítható, hogy főleg az alsó részük agyagba rakott kövekből készült. Alaprajzuk négyzet alakú, legtöbbször 2—2,5×2—2,5 m nagyságú, a maradványokból megállapíthatóan falvastagságuk átlagosan 40—50 cm lehetett. Sütőfelületük is négyzet alaprajzú, a sarkaik felé is jól átégtek (9. kép 1—2).

Ezekhez nagyon közelálló és ide sorolható a 23. és a 7. ház kemencéje is. Itt kevés követ találtunk és arra következtethetünk, hogy legnagyobb része agyagból készült. Nagyjából négyzet alaprajzúak, de a 23. házénak belső tere, sütőfelülete ovális volta. A kemenceszáj élükre állított lapos kövekből készült (9. kép 2—3, 10. kép 1). A 7. ház alsó, régebbi kemencéjénél az átégett agyagfal maradványban vesszőfonat lenyomatát lehetett megfigyelni, mely arra utal, hogy a kemence vázát vesszőből építették fel és falát erre a vázra agyagból tapasztották rá. Az agyagból készített kemen-

¹² Pákey Zs., Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírások alapján (1531—1696). (Veszprém 1942); Illa B. — Kovács J., Veszprém megye helytörténeti lexikona (Bp. 1964); Magyarország Régészeti Topográfiája I—IV. (Bp. 1966, 1969, 1970, 1972), a települések középkori történetére vonatkozó adatok.

¹³ Erdélyi L., Tihany története (Bp. 1935) 83.; Vajkai A., i. m. (Bp. 1958) 16. — Belényesi M., NÉ 37 (1955) 20., arra következtet, hogy a Balaton vidékén a 14—15. században a falubeli belső pincék mellett a szőlőbéli külső pincék elég általánosak voltak.

¹⁴ Vajkai A., i. m. (Bp. 1958) 10, 12.

¹⁵ Dornyai B., NÉ 31 (1939) 48—59.; Vajkai A., Ethn 67 (1956) 69—70. — A Sághegyről az említetteknel régebbi, 1567-es évszámú pince ismert. Dömötör S., Ethn 69 (1958) 448—454.

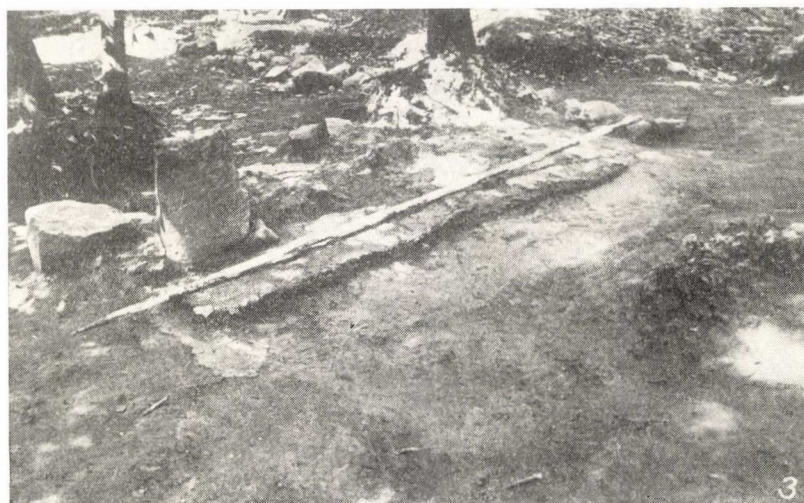
¹⁶ Szabó I., A jobbágy birtoklása az örökös jobbágság korában. ETK 26., 4. szám. (Bp. 1947) 19, 22—23, 46—53.; Belényesi M., i. m. 22—24.; Ua., Néprajzi Közlemények 3 (1958) 280—281.

¹⁷ A pincék gyakori előfordulása Sarvalyon arra utal, hogy a falu lakossága jelentős részének volt szőlőbirtoka és ezek a szőlők nem távol, hanem a falu határában feküdtek.

¹⁸ Kályha, kályhas kemence egykori, magyar nyelvű írott forrásokon alapuló magyarázatára Méri I., ArchÉrt 84 (1957) 191., 67. j.

¹⁹ Papp L., NÉ 23 (1931) 143.; Méri I., ArchÉrt 81 (1954) 145—146.; Bálint A., MFMÉ 1960—1962. 58—60, 65, 66.

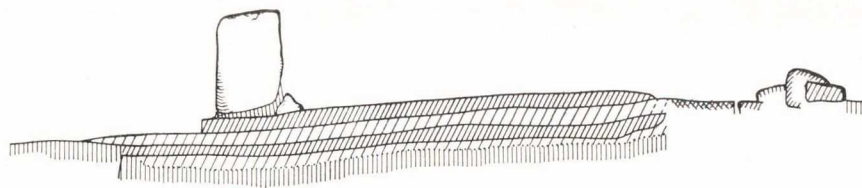

9. kép. Sarvaly, kemencék. 1. 8. ház kemencéje. — 2. 12. ház kemencéje az egymásra tapasztott sütőfelületekkel.
 — 3. 23. ház kemencéje a két felső sütőfelülettel. — 4. 15. ház kemencéje
 Abb. 9. Sarvaly, Öfen. 1. Ofen des 8. Hauses. — 2. Ofen des 12. Hauses mit den aufeinander geschmierten Backflächen.
 — 3. Ofen des 23. Hauses mit den beiden obersten Backflächen. — 4. Ofen des 15. Hauses

1

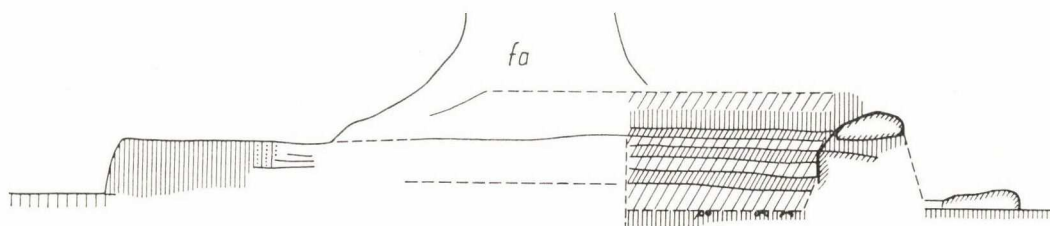
23. ház kemencéje

 kemence sütőfelületének
átégett agyagtapasztása

 sárga agyag

 kemence szájának köve

2

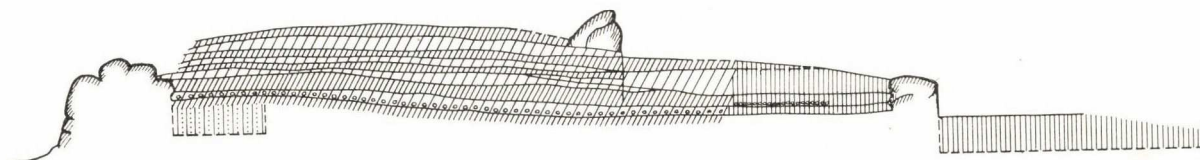
21. ház kemencéje

 kemence sütőfelületének
átégett agyagtapasztása

 sárga agyag

 kő

3

12. ház kemencéje

 kemence sütőfelületének
átégett agyagtapasztása

 sárga agyag

 kevert barna agyag

 kő

0 1 2m

céknak ezt az építésmódját késő középkori falu-
ásatásból²⁰ és a népi építészeti anyagból egyaránt
ismerjük.²¹

A második csoportba a kőből épített kemencék
tartoztak. Csupán két házban fordult elő (a 15. és
a 27. házban; az utóbbiban csak a fele maradt
meg), ami arra utal, hogy nem voltak gyakoriak.
Az előbbiekkal egyezően ezek is négyzet alapraj-
zúak; kőfaluk egészen vastag, amelyre a kőbol-
tozatot fel tudták építeni. Sütőfelületük az első
csoportba tartozókéknál kisebb és ovális formájú
(a 15. házban levőé: $0,9 \times 1,5$ m). A kővek falazá-
sához is kötőanyagul agyagot használtak. Egy-
rétegű sütőfelületük a padozattal volt egy-
magasságban, s úgy látszik, újabb tapasztással ritkán
újították meg (9. kép 4). A kőből építettek az első
csoport, kevesebb kővel, agyagból épített kemen-
cénél sokkal tartósabbak lehettek.

Az első csoport kevesebb kővel és agyagból
épített falu kemencéinek sütőfelületébe cserép-
darabokat tapasztottak.²² A sütőfelületüket leg-
többször újabb cserép- és agyagréteg rátapasztá-
sával megújították.²³ A kevés egyrétegű mellett,
nagyraoszt többretegűek, köztük 8–9 egymás
fölé tapasztott sütőfelületűek is (pl. a 12. és 21.
házban) voltak. Ezeknél a régebbi tapasztás-
rétegeket meghagyva, az egész kemencét újból
építették, amelyet a kemenceszáj élére állított
lapos keretkövének a legfelső sütőfelülethez csat-
lakozása bizonyított. Itt a kemenceszáj és a sütő-
felület nem a helyiség padlószintjével egymagas-
ságban, hanem attól 30–40 cm-rel magasabban
volt, a szája előtt pedig ugyanilyen magas vagy
ennél alacsonyabb, kisebb méretű, rendszerint a
járószint felé enyhébben lejtő agyagpadkaféle
helyezkedett el (9. kép 2., 10. kép 1–3).

A két különböző anyagú és építésű kemence
vizsgálata alapján arra következtethetünk, hogy
az agyagfalú kemencéknek leghamarább a fel-
építményük, a faluk és a boltozatuk ment tönkre
és ezért gyakrabban kellett megújítani, újraépi-
teni. A többretegűek szétbontásakor megfigyelhet-
tük, hogy sütőfelületük alig volt rongált. Újra
építésükkor a régebbi sütőfelületet nem bontották
szét: az újraépített kemence így biztosabb alapokra
kerülhetett, a több rétegű, cserépekkel telerakott
sütőfelület pedig a meleget tovább tarthatta.
Az ilyen agyagkemencék élettartama azért, a

mindennapos tüzelést, használatot figyelembe véve
sem lehetett rövid ideig tartó, s egy-egy újraépítés
után mintegy 10–15 éves, esetleg még ennél is
valamivel hosszabb fennállásukkal számolhatunk.²⁴
Ebből kiindulva a többretegűeknél a falu egyes
házainak egy-másfél évszázadra terjedő fennállására
következtethetünk.²⁵

A sarvalyi kemencék építését a helyben talál-
ható építőanyag is befolyásolhatta. A kő nagyobb
mértékű felhasználása ugyanis azzal magyaráz-
ható, hogy a közvetlen környékén is (főként bazalt)
nagy mennyiségben megtalálható.

Az elmondottakból is kitűnt, hogy a házak
elsődleges és legfontosabb tüzelőberendezése a
kemence volt. A kérdés az, hogy mire használták
ezeket a kemencéket? E kérdés megválaszolása
azért is indokolt, mivel a sarvalyi ásatáson az
eddig ismertektől különböző jelenségeket figyel-
hettünk meg.

Az alföldi késő középkori házak kemencéinek
rendeltetését több kutató is vizsgálta.²⁶ Ezeknél
két tüzelőberendezés volt általános: a szobában,
a konyha felőli válaszfalnál elhelyezkedő, a kony-
hából fűtött kályhás kemence, és a konyhának
ugyanabban a sarkában, a ház hátsó falához kívül-
ről hozzáépített, de a konyhából fűtött kemence.

Sarvalyon viszont az előbbieken ismertetett
kemencéken kívül más jelentősebb tüzelőberen-
dezést alig találtunk. A legmeglepőbb az volt,
hogy az alföldi lakóházakhoz szervesen hozzá-
tartozó kályhás kemencék csaknem teljesen hiá-
nyoztak, s ott is ahol előfordult, elhelyezése egészen
más volt. A feltárt 16 ház közül csak kettőben
találtunk kályhamaradványt vagy kályhaszeme-
ket — csempéket, amelyek kályha vagy kályhás-
kemence egykori fennállására utaltak. Kályha-
maradvány csak a 17. házban került felszínre.

²⁴ A népi építészet kemencéi közül a nád vázra és
vessző abróncsra tapasztott agyagfalú kemencék 10 évig
eltartottak. Kiss L., i. m. 5. — A hódmezővásárhelyi,
agyagesukából felépített boglyakemencét — állandó kar-
bantartás mellett — legalább 10–12 évig használták.
Az újak között voltak 25–30 évesek, sőt olyanok is, ame-
lyek 40–42 évig fennálltak. Kiss L., Vásárhelyi hétköz-
napok (Bp. 1958) 99.

²⁵ Egy-két kemence tapasztott sütőfelületének réte-
genkénti felbontásával a cserépedények korának pontos-
sabb meghatározásához is adatokat kaptunk. A 23. ház
kemencéje sütőfelületének négy kiszedett és rétegenként
külön tartott cseréptöredékeiből összesen 20 edényt lehe-
tett összeállítani. Mivel az egyes rétegekből származó cse-
réptöredékek csaknem teljesen összeállítható edényekhez
tartoztak, bizonyosnak vehetjük, hogy az összetört edény
majdnem mindegyik darabját a kemence sütőfelületébe
tapasztották. Az összeállított edényekből meg lehetett
állapítani, hogy a ház és a kemence hosszabb fennállása
alatt az edények formái kialakítása észrevehetően nem
változott.

²⁶ Papp L., i. m. 145. szerint a szobabeli kályhás ke-
mence nemcsak téli fűtésre, hanem sütés-főzésre is szol-
gált. A ház hátsó falához épített kemencét nyáron sütésre
használták. — Szabó K., i. m. 88. a szobait inkább fűtésre,
a falhoz kívülről hozzáépített kizárólag sütés-főzésre,
a fenekébe tapasztott, a meleget jól tartó egy- vagy két-
soros cserépréteg miatt, kenyérsütésre tartotta alkalmas-
nak.

²⁰ Vesszőfonatos felépítés nyomait a Nyársapát-
Templomhalmi ásatás 5. házának kemencéjénél figyelték
meg. Bálint A., i. m. 62.

²¹ Ébner S., NÉ 23 (1931) 15.; Kiss L., NÉ 24 (1932)
5., váza nádlésszából három fűzfaabrónccsal; Bátky Zs. —
Győrffy I. — Viski K., i. m. 198.

²² A késő középkori kályhás kemencéknél, kemencék-
nél, tűzhelyeknél cserépdarabok sütőfelületbe tapasztása
gyakori volt. Papp L., i. m. 141–143.; Szabó K., i. m. 88.;
Méri I., i. m. 145–146.; Bálint A., i. m. 54, 62, 69.

²³ A Kecskemét környékén feltárt falvak közül Ba-
racsról említ Papp L., i. m. 141–142., olyan kemencéket,
amelyek közül az egyiknél két sorban tapasztott cserép-
darabok, a másiknál pedig kilenc réteg volt, váltakozva 5
sor agyagtapasztás és 4 sor cserép.

A ház első helyiségében állt. Kőből épített alsó része a szobában, a ház udvar felőli sarkában volt és fejlett tüzelési móddal kívülről, az udvar felől fűtötték.²⁷ A kályha ilyen elhelyezkedése a szobában, de főleg a kívülről történt tüzelése eleve kizárja, hogy a fűtésen kívül főzésre és sütésre is használták. Így ennek egyetlen rendeltetése, a szoba fűtése lehetett.

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy a sarvalyi kemencék nemcsak főzésre és sütésre, hanem fűtésre is egyaránt szolgáltak, s a lakóháznak egyetlen helyiségét fűtötték.²⁸

A késő középkori faluásatások csaknem teljes hiánya a Dunántúlon, nehezíti annak megállapítását, hogy a sarvalyi kemencéknél tapasztaltak mennyire voltak általánosak. Az egészen kevés ásatási megfigyelés és a bővebb néprajzi leírás, gyűjtés alapján mégis úgy gondoljuk, hogy a Balatontól É-ÉNy-ra elterülő vidéken és a Ny-Dunántúlon a késő középkorban és az utána következő évszázadokban a sarvalyi ásatáson megfigyelt, a ház egyetlen helyiségére terjedő kemencés tüzelésmód általános lehetett.

A régészeti feltárások közül a nagyvázsony-csepelyi késő középkori faluásatást említhetjük, ahol a sarvalyi kemencék és az egy kemencés (lakókonyhas kemencés) ház párhuzamai kerültek felszínre. Alsó részében agyagba rakott kövekből épített négyzet alaprajzú kemence állt a félig

földbe mélyített szobájú ház konyhájában. Igen fontos egyezés, hogy a szobában itt sem volt kályhas kemence, ami az egy kemencés (lakókonyhas kemencés) ház egykori fennállását, meglétét itt is bizonyította.²⁹ Az 1958. évi ásatás III. munkahelyén kibontott házrészlet négyzet alaprajzú kemencéje, vastag kőfalra utaló maradványa és ovális formájú, kisebb belső tere a sarvalyi 15. ház kőkemencéjével egyezik.³⁰

Az ásatási megfigyelések áttekintése után, újabkori előfordulásukat a népi tüzelőberendezések között keresve, Ny-DNy-Dunántúl egyes elzártabb, hagyományörző vidékeinek — részben még a múlt században készült — néprajzi-történeti leírásaiból értesülünk. Az Őrségről, Göcsejről, Hetésről szóló tudósítások, gyakran a még régebbi időkre visszaemlékezve mondják el, hogy a kemencében főztek, sütöttek és fűtöttek, ebben a helyiségben laktak, szobának is ezt a helyiséget használták.³¹

A sarvalyi és a nagyvázsony-csepelyi faluásatás eléggé meggyőzően bizonyította, hogy a ház egyetlen kemencéjében történt főzés, sütés és fűtés, a kályhas kemencésnél kezdetlegesebb kemencés lakókonyhas ház a Balatontól É-ÉNy-ra levő terület késő középkori falvaiban igen gyakori volt. Egyben ezeket a Ny-DNy-dunántúli népi építészeti kemencés lakókonyhas házai középkori előzményének tarthatjuk.³²

Parádi Nándor

DIE KELLER UND ÖFEN DER MITTELALTERLICHEN ORTSCHAFT SARVALY

Auszug

Über die spätmittelalterlichen Dörfer des N-NW vom Balaton gelegenen Gebietes erhielten wir durch die Erschließung von Sarvaly zum ersten Male einen Überblick. Neben den Häusern (siehe im vorliegenden Band die Abhandlung von I. Holl) kam es auch zur Untersuchung der Keller und Öfen.

Zu einem beträchtlichen Teil der erschlossener Häuser von Sarvaly (7 von 16) gehörten gut gebaute Keller. Die meisten schlossen sich unmittelbar dem Wohnhause an (1–4. Keller und der Keller des 26. Hauses; Abb. 1/1, Abb. 2/1–2, 4, Abb. 3–6), seltener befanden sich auch alleinstehende, vom Hause etwas entfernt (5., 11. Keller; Abb. 2/3, Abb. 7). Ihr Abstieg führte vom hinteren Raum des Hauses hinab (1–4. Keller), beim Keller des 26. Hauses hingegen von außen, von der Hofseite her.

Ihr Grundriß ist meist rechteckförmig. Das größte Innenmaß beträgt 8,8×5,7 m (1. Keller; Abb. 1/1, Abb. 3), das kleinste 4,4×4 m (Keller des 26. Hauses;

Abb. 2/4). Die meisten wurden aus Stein gebaut, mit meist in Mörtel (1., 3–4., 11. Keller), seltener in Lehm gesetzter Mauer. In der Mitte des 1. und 2. Kellers lag in das Gelniveau eingetieft ein flacher Stein, auf welchen der den Balken von unten stützender Pfahl gestellt wurde. Dies läßt darauf schließen, daß man über den Keller einen Dachboden errichtet hat und auch dieser obere Teil wurde benutzt.

In den Ecken der in die Erde eingetieften Grube des 5. Kellers und an den Mauern befand sich je ein Pfahlloch; die in sie gestellten Pfähle haben das obere Geschoß gehalten (Abb. 2/3, Abb. 7). Die Keller wurden von der Erdoberfläche bis in einer Tiefe von 0,9–1 m, einige 1,8–2 m ausgehoben (5. Keller und Keller des 26. Hauses). Die von geringerer Tiefe waren nur zur Hälfte in die Erde eingegraben und von ihrer Steinmauer stand etwa die andere Hälfte aus der Erdoberfläche hervor. Die in der Aufschüttung des 5. Kellers mit Holzkonstruktion beobachtete, der Mitte zu sich vertiefende, dickere Lehm-

²⁷ A feltárt házak között nemesak a kívülről fűtött kályhával, hanem a többitől különböző, tornácós alaprajzával és az innen előkerült leletanyaggal ez és a templom körítőfalához épített 23. ház volt a legrangosabb. Az utóbbtól kályha fennállására utaló kályhacsempék és kemenceszemek kerültek elő.

²⁸ A népi építészeti anyagának rendszerezésében az egykemencés épületet kemencés háznak (Bátky Zs. — Györfly I. — Viski K., i. m. 189.), Tálasi I., MTAk (II) 5 (1954) 398., az északi és a nyugati magyar házat a kelet-európai kemencés ház töretlen továbbélésének, Tóth J., i. m. (Bp. 1965) 64.; Ua., i. m. (Bp. 1975) 27., a Ny-dunántúliakat lakókonyhas háznak említik.

²⁹ Kovalovszki J., i. m. 246–247., 25–26, 28. kép.

³⁰ Kovalovszki J., i. m. 247., 39. kép.

³¹ Mészöly G., Ethn 28 (1917) 103–104.; Gönczi F., Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. (Kaposvár 1914) 422, 430.; Palotay G., NÉ 24 (1932) 129–130.; Bellosics B., Ethn 8 (1897) 102.; Bátky Zs. — Györfly I. — Viski K., i. m. 165–167.

³² Következtetésünket az a körülmény is alátámasztja, hogy a népi építészeti anyagból Ny-Dunántúlról ismert kemencék alaprajza, a sarvalyiakhoz hasonlóan szögletes, felépítményük pedig kocka alakú. Bátky Zs. — Györfly I. — Viski K., i. m. 199.

schicht wies darauf hin, daß es über der Erdoberfläche auch ein zweites Geschloß gewesen sein konnte.

Ein jeder Keller hatte einen breiten, einige von ihnen an der einen oder an beiden Seiten mit Steinmauer begrenzten Abstieg, unten mit zwei Stufen (Abb. 1/2, Abb. 2/2–3, Abb. 4–6).

Das häufige Vorkommen der Keller beweist, daß ihnen im Wirtschaftsleben des Dorfes eine bedeutende Rolle zugefallen ist. Ihr breiter Abstieg und ihre Tür weisen darauf hin, daß auch größere Gegenstände hinuntergetragen werden konnten und sie im großen und ganzen dieselbe Funktion hatten. Aufgrund alldieser können wir darauf schließen, daß die Keller vor allem zur Lagerung von Wein gebraucht wurden. Die auf ihrem Gehniveau gefundenen Heizungsspuren deuteten an, daß man hier in den kalten Winterzeiten, um das Frieren des Weines zu verhindern, ein freies Feuer gemacht hat. In dem mit dem 17. Haus gemeinsam niedergebrannten Keller ist aus der dicken Holzkohlen-Lehmbewurfschicht in größerer Menge verkohltes Getreide und Kernobst zum Vorschein gekommen, woraus ersichtlich ist, daß auf dem oberen Geschloß, auf dem Dachboden auch Früchte gespeichert worden sind.

Von den Dorfausgrabungen in Ungarn sind gerade in Sarvaly die meisten und in mannigfaltigster Form ausgebildeten spätmittelalterlichen Keller ans Tageslicht gekommen. Aus den übrigen Ausgrabungen, insbesondere vom Alföld wurden solche nur selten zutage gefördert, jedoch kann soviel festgestellt werden, daß beide Typen auch anderswo vorhanden waren. [Aus Stein gebaute aus der mittelalterlichen Ortschaft Csút (Budapest – XXII. Bezirk, Abb. 8), mit Pfahlkonstruktion aus Nagyvázsöny-Csepely.] Es kann auch festgestellt werden, daß ihr häufigstes und ihrer Bauweise nach mannigfaltiges Vorkommen uns aus der hügeligen, N-NW vom Balaton gelegenen Gegend bekannt ist.

Die Keller der Ausgrabungen von Sarvaly fehlen größtenteils im Volksbauwesen, wo sie meistens schon unter das Haus gekommen sind. Ihr Aufhören kann außer der Türkenherrschaft auch mit den Weinbergverhältnissen in Zusammenhang gebracht werden. Das Anwachsen der Weinbergbesitze gegenüber der anderen Bodenbesitze wurde durch die größere Selbständigkeit, die günstige rechtliche und administrative Beurteilung in bedeutendem Maße gefördert. In diesen Weinbergbesitzen wurde die mit dem Weinbau einhergehende Arbeit, der Anbau von Wein, seine Behandlung und Lagerung an einer Stelle, jedoch gewöhnlich vom Dorf entfernt verrichtet. Gewiß hat auch dieser Umstand dazu beigetragen, daß die in den Dörfern vorhandenen, — denen von Sarvaly ähnlichen —, vor allem zur Lagerung von Wein gebrauchten Keller aufgehört haben.

*

Die Untersuchung der Öfen aus der Ausgrabung von Sarvaly lieferte zu ihrer Konstruktion, Funktion und im Haus gespielten Rolle weitere Daten.

Die Öfen waren im Inneren des Hauses gegenüber dem Eingang, an der hinteren Wand, in der sich der einen Trennwand anschließenden Ecke. Ein außen, vom Haus getrennt stehender oder an die hintere Hausmauer angebauter Ofen ist nicht zum Vorschein gekommen.

Unabhängig davon, in wieviel Räumen sich das Haus gliederte, war immer nur ein einziger Ofen vorhanden. (Eine Ausnahme bildet das 21. Haus, wo auch Reste einer Feuerstelle, eines kleineren Ofens oder Kessels sowie das 15. und 17. Haus, wo eine Feuerstelle erschienen sind.) Der Reihenfolge nach standen sie aber nicht immer in demselben Raum des Hauses; im all-

gemeinen waren sie im ersten, jedoch kamen sie in einigen Fällen auch im dritten Raum zum Vorschein.

Aufgrund ihres Baumaterials können sie in zwei größere Gruppen gereiht werden: Die meisten Öfen (insbesondere ihr unterer Teil) wurden aus in Lehm gesetzten Steinen hergestellt (Abb. 9/1–2). Ihr Grundriß ist quadratisch, sie sind meist $2-2,5 \times 2-2,5$ m groß, ihre Wanddicke beträgt 40–50 cm. Diesen stehen die Öfen des 23. Hauses (Abb. 9/3) und des 7. Hauses sehr nahe, bei denen aber im unteren Teil weniger Steine verwendet worden sind. Wahrscheinlich wurde ihr größerer Teil aus Lehm gemacht. In den älteren, unteren Ofenresten des 7. Hauses konnten Abdrücke von Flechtwerk beobachtet werden.

In die zweite Gruppe gehörten die aus Stein gebauten Öfen. Sie kamen nur bei zwei Häusern vor, sind quadratisch, haben dicke Wände aus Stein und eine kleine, ovale Backfläche ($0,9 \times 1,5$ m, Abb. 9/4).

Die Backfläche der in die erste Gruppe gehörenden Öfen ist meist mehrschichtig. Einige von ihnen bestanden aus 8–9 Schichten, in deren Beschmierung Scherben von zerbrochenen Gefäßen waren (Abb. 9/2, Abb. 10/1–3). Von den Öfen gingen am schnellsten die Wände und die Gewölbe zugrunde und sie mußten des öfteren neu aufgebaut werden. Die ältere Backfläche wurde hierbei gelassen und der Ofen neu gesetzt; der auf die Kante gestellte flache Umfassungsstein der Ofenmündung kam mit der neubeschmierten Backfläche in dieselbe Höhe, vor der Mündung entstand aus den Schichten der Beschmierung eine meist niedrigere, schmalere Bänkenform (Abb. 10/1–3). Die Lebensdauer der Öfen dürfte — zeitweise erneuert — etwa 10–15 Jahre gewesen sein. Aus der mehrschichtigen Backfläche der Öfen können wir mit ein-anderthalb Jahrhunderte lang anhaltendem Bestehen der einzelnen Häuser rechnen.

Im Gegensatz zu den im ungarischen Alföld erschlossenen spätmittelalterlichen Häusern war hier auffallend, daß hier ein Kachelofen nur in einem einzigen Haus gestanden hat (17. Haus), ein auf das Bestehen eines Ofens verweisendes Fundmaterial ist in einem anderen Fall (23. Haus) vorgekommen. Der Ofen des 17. Hauses stand in der dem Hofe zu gelegenen Zimmerecke und wurde mit einer entwickelten Heiztechnik von außen, vom Hofe her beheizt. Die äußere Beheizung schließt den Gebrauch für Kochen, Backen und Braten aus, ihre Funktion dürfte nur die Beheizung des Zimmers gewesen sein.

Beide Typen der Öfen von Sarvaly sind uns von der Dorfausgrabung von Nagyvázsöny-Csepely bekannt. Im unteren Teil war die einzige Heizeinrichtung, der Ofen des Hauses auch hier aus in Lehm gesetzten Steinen gebaut.

Die meist einzige Heizeinrichtung der Häuser von Sarvaly stellte der Ofen von quadratischem Grundriß dar, den man zum Kochen, Backen und Braten gleicherweise benutzte und der zugleich auch den Raum, in dem er stand, beheizte. Die ethnographischen Beschreibungen und das Denkmalmaterial des Volksbaues zeugen davon, daß in den isolierten Ortschaften Westtransdanubiens, der einzige würfelförmige Ofen der Wohnhäuser in den Landschaften Órség, Gőcsej, Hetés den einen Raum des Hauses beheizte, zum Kochen, Backen und Braten gebraucht wurde und daß man in diesem Raum gewohnt hat. Dieser Typ wurde als westtransdanubisches Wohnspeicherhaus bestimmt. Ihre Wurzeln können in dem N–NW vom Balaton gelegenen Gebiet bis zu den in Sarvaly erschlossenen Dorfhäusern des 15–16. Jhs zurückgeführt und als unmittelbare Vorgänger dieser westtransdanubischen Wohnspeicherhäuser betrachtet werden.

N. Parádi